

ไตรสิกขา : รูปแบบการพัฒนาทักษะการเรียนรู้ตามหลักพุทธบริหารการศึกษา Threefold : the model developed learning skills by Buddhist Education.

พระมหาจิตรภาณุ อาจารย์คุตโต (สรวงสิงห์)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Phra Mahajitbhanu Acharakutto (Suangsingha)

Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Corresponding author Email : suangsingha@yahoo.com

(Received : November 29, 2021 ; Revised : November 30, 2021 ; Accepted : December 10, 2021)

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำหลักพุทธบริหารการศึกษา กับเปลี่ยนแปลงของโลกที่ก้าวเข้าสู่ยุค “VUCA” นั่นคือ มีความผันผวน (Volatility) ความไม่แน่นอน (Uncertainty) ความสลับซับซ้อน (Complexity) และความกำกวม (Ambiguity) เป็นการเปลี่ยนแปลงของโลกรุนแรงมาก ซึ่งได้ส่งผลกระทบทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และการสื่อสารที่ทำให้โลกทั้งโลกเชื่อมโยงและสื่อสารถึงกันได้อย่างรวดเร็ว เป็นโลกไร้พรมแดน การศึกษาเป็นเสาหลักของการพัฒนาที่ยั่งยืน การที่สังคมไทยในปัจจุบัน เห็นความสำคัญของการศึกษาสำหรับเยาวชนผู้มีอายุตั้งแต่ 6-17 ปี ให้ได้รับการฝึกฝนเล่าเรียนในระบบโรงเรียน เพื่อให้เขาเหล่านั้นมีความรู้พื้นฐานอันจำเป็นต่อการดำรงชีวิตตนและดำรงสังคมต่อไปในอนาคตได้เป็นอย่างดี ดังนั้น “การศึกษา” จึงควรมีบทบาทสำคัญในการนำธรรมชาติการเรียนรู้ของมนุษย์ มาพัฒนาแก่นสาระและกระบวนการที่เชื่อได้ว่าจะเป็นครรลองสู่อิสรภาพทางปัญญาซึ่งเป็นคุณสมบัติแห่งการศึกษาที่สมบูรณ์ของมนุษย์ จึงเชื่อได้ว่าบุคคลนั้นๆ กำลังดำเนินไปตามครรลองของ ศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นการศึกษาที่สมบูรณ์ในที่สุด(พระพรหมคุณาภรณ์:2556) ดังนั้นผู้เขียนบทความจึงขอเสนอหลักพุทธบริหารการศึกษา เป็นกรอบแห่งการแสวงหาความรู้ว่า การทำงานนั้นจะประสบความสำเร็จตามความมุ่งหมาย หรือแนวทางการดำเนินชีวิตสำหรับคนที่ต้องการพัฒนาตนเองนั้น ควรมีหลักการอย่างไรบ้าง ซึ่งก็สุดแล้วแต่ว่าใครจะนำไปประยุกต์ใช้กับอะไรบางอย่างสำหรับชีวิตมนุษย์

คำสำคัญ : ไตรสิกขา รูปแบบ การพัฒนา ทักษะการเรียนรู้ ตามหลักพุทธบริหารการศึกษา

Abstract

This article aims to bring the Buddhist Education. To change the world toward "VUCA" That is volatile (Volatility) uncertainty. (Uncertainty) Complexity (Complexity) and ambiguity (Ambiguity) severe change in the world. The impact of the social, economic, environmental science, technology and communication that make the whole world to connect and communicate with each other quickly. A Borderless World Education is the cornerstone of sustainable development. A society in Thailand The importance of education for young people aged 6-17 years has trained students in the school system. To provide them with the basic knowledge needed to live their life and society in the future as well, so "education" should play an important role in the nature of human learning. The core material and process development, to believe that the path to freedom, which is the intellectual property of the perfect human. We believe that the candidates. Going through the oversight of intelligence as a complete educational precepts, meditation eventually. The authors proposed the Buddhist Education. The frame of the pursuit of that knowledge. The work is intended to accomplish. Or a way of life for people who want to improve themselves. There should be some principles It depends on who it applied to some for human life.

Keywords: threefold model developed learning skills. According to the Buddhist Education

บทนำ

ในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงที่เรียกว่า VUCA WORLD มีความผันผวน (Volatility) ความไม่แน่นอน (Uncertainty) ความสลับซับซ้อน (Complexity) และความกำกวม (Ambiguity) ซึ่งเป็นเส้นทางแห่งโอกาสในการเคลื่อนย้ายสินค้า การบริการ แรงงาน และการลงทุน เกิดกระแสความตื่นตัวในการเตรียมความพร้อม เกิดการแสวงหาการเปลี่ยนแปลงที่รุนแรงตลอดเวลา เป็นปัจจัยที่ทำให้หลายองค์กรต่างต้องเร่งพัฒนาองค์กร สร้างองค์กรแห่งการเรียนรู้ ปลุกฝังวัฒนธรรมองค์กรและค่านิยมที่ดีให้เกิดขึ้น เพื่อพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีความรู้ความสามารถที่สูงขึ้น เพื่อสร้างความได้เปรียบทางการแข่งขันได้อย่างยั่งยืน และก้าวทันต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ดังนั้น องค์กรจะต้องให้ความสำคัญต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์เชิงกลยุทธ์ เพื่อสร้างทุนมนุษย์ (Human Capital) หรือคนเก่งให้กับองค์กรควบคู่ไปกับการพัฒนาและรักษาคนเก่งในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลง การทำธุรกิจในยุคแห่งการแข่งขันที่ไร้พรมแดน มีเงื่อนไขในกระบวนการทำธุรกิจที่ซับซ้อนมากขึ้น แต่ละองค์กรต้องปรับตัวเพื่อการแข่งขันทั้งองค์กรธุรกิจในประเทศและในต่างประเทศ ดังนั้นการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพ และการพัฒนาศักยภาพของผู้นำให้ก้าวทันต่อการเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ถือเป็นกุญแจสำคัญในการตระเตรียมความพร้อมเพื่อการรับมือ และก้าวสู่ความสำเร็จขององค์กรให้สามารถก้าวไปสู่ผลประกอบการตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ คือช่วยกันทำให้วิกฤติความขัดแย้งที่เกิดขึ้นขยายจากเรื่องเล็กที่คนไม่กี่ปersonไม่ชอบหน้ากัน จนกระทั่งกลายเป็นความเกลียดชังระหว่างกลุ่มคนที่เป็นเหมือนกองเชียร์ต่างฝ่าย แม้แต่กรรมกรก็กลายเป็นส่วนหนึ่งของความเกลียดชังไปอีกด้วยซ้ำ กลายเป็นสภาพที่มีความสับสนเสี่ยงที่จะมีความรุนแรง ที่บอกไม่ได้ว่าจะเกิดขึ้นหรือไม่เกิด หากเกิดขึ้นแล้วก็ไม่แน่นอนว่าจะรุนแรงกันแค่ไหน นานแค่ไหน จบได้เมื่อใด จบโดยวิธีใด เมื่อใดที่ช่วยกันทำให้เกิดอาการ VUCA ขึ้นมาแล้ว ไม่ง่ายที่จะลดทอนความสับสนเสี่ยงที่เต็มไปด้วยความไม่แน่นอนและสลับซับซ้อนให้หายไปได้ในเวลาอันสั้น จะชอบหรือไม่ชอบก็แล้วแต่ เราต้องเตรียมตัวที่จะอยู่กับความไม่แน่นอนที่เต็มไปด้วยความเสี่ยง กำกวม และซับซ้อน ใครที่เตรียมตัวไว้ดีย่อมได้รับผลกระทบน้อยกว่า ถ้าต้องอยู่กับความไม่แน่นอนที่คงอยู่ยาวนาน และนับวันจะสับสนเสี่ยงมากขึ้นเรื่อยๆ

การศึกษามีความสำคัญต่อการพัฒนาประเทศ มีบทบาทโดยตรงต่อการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ให้มีคุณภาพเหมาะสมและมีคุณสมบัติสอดคล้องกับความต้องการในการใช้กำลังคนของประเทศ การศึกษาจึงเป็นปัจจัยหลักที่สำคัญต่อการเพิ่มศักยภาพในการแข่งขันของประเทศ ดังนั้นการจัดการศึกษาจึงควรมีความสอดคล้องและเหมาะสมกับสภาพบริบทรอบด้านที่เปลี่ยนแปลงไป เพื่อนำไปสู่การกำหนดกรอบแนวคิดใหม่ภายใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคม

เป็นที่ทราบกันทั่วไปแล้วว่า ปัจจุบันการเปลี่ยนแปลงของโลกก้าวเข้าสู่ศตวรรษใหม่ ซึ่งเป็นศตวรรษแห่งการเปลี่ยนแปลงของโลกได้ส่งผลกระทบทั้งทางสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม วิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และการสื่อสารที่ทำให้โลกทั้งโลกเชื่อมโยงและสื่อสารถึงกันได้อย่างรวดเร็ว เป็นโลกไร้พรมแดน การศึกษาเป็นเสาหลักของ

การพัฒนาที่ยั่งยืน สังคมในวันพรุ่งนี้ถูกกำหนดโดยทักษะและความรู้ที่ต้องการในปัจจุบัน(เลขาธิการสภาการศึกษา:2557)

การเรียนรู้ที่หลากหลายมิติ คือธรรมชาติการเรียนรู้ของมนุษย์นั้นก็มีลักษณะเป็นองค์รวมเช่นกัน ยกตัวอย่างเช่น การสังเกต เปรียบเทียบและจดจำสิ่งหนึ่ง ๆ จะเกิดขึ้นต่อเนื่องหรือการใช้ตา ดู หูฟัง และการลงมือปฏิบัติ ทดลองทำ คิดพิจารณา ตั้งคำถาม ฯลฯ ก็เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ดังนั้น ทักษะทางการเรียนรู้ที่มีต่อสาระหนึ่งๆ จะรอบคอบ ลึกซึ้ง แม่นยำก็ต่อเมื่อผู้เรียนได้มีโอกาสสะสมประสบการณ์ต่อเรื่องนั้นๆ ได้รอบด้าน หลากหลายมิติ กระบวนการเรียนรู้จึงไม่ควรเป็นไปเพียงหนึ่งหรือสองวิชาซ้ำ ๆ กัน ไม่ว่าจะเรียนรู้เรื่องใด ๆ หากแต่ควรเน้นให้ผู้เรียนได้บูรณาการทักษะต่างๆ ของเขา เพื่อรับรู้และเข้าใจสาระต่างๆ ได้จริง และเกิดความกระตือรือร้น ความมุ่งมั่นของตน จนประจักษ์ถึงความรู้ที่ผุดขึ้นในใจและเป็นประสบการณ์ที่มีค่าเป็นต้นทุนของการเรียนรู้ที่แท้จริง กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นเมื่อผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติงานหรือกิจกรรมหนึ่ง ๆ จึงมักเป็น กระบวนการเรียนรู้ที่ได้ผล มีประสิทธิภาพ เพราะประกอบไปด้วยทักษะต่างๆ ที่สำคัญ เช่น การสังเกต การพิจารณา การตัดสินใจ การวางแผน การบันทึก การวิเคราะห์ การประมวล สรุปผล เป็นต้น

ดังนั้นผู้นำเสนอบทความนี้เจตนารมณ์ที่จะเปลี่ยนวิธีการพัฒนาเยาวชนให้เป็นผู้เรียนรู้เป็น กล่าวคือ รู้เท่าทันองค์ความรู้ต่างๆ และมีอิสรภาพทางปัญญา พอที่จะประมวลความรู้ต่างๆ ให้เป็นประโยชน์ทั้งต่อตนเองและสังคมได้อย่างแท้จริง โดยมุ่งสู่ระบบการศึกษาในรูปแบบโรงเรียนเป็นสำคัญ ทั้งนี้ภายใต้ระบบโรงเรียนอันเป็นมาตรฐานสากลนี้ เป็นจุดตั้งต้นที่เหมาะสมกับความเป็นจริงของสังคมปัจจุบัน หากเพียงแต่สามารถจัดปรับระบบนี้ขึ้นไปสู่ระดับที่มั่นใจได้ว่าเป็นพื้นฐานที่แท้จริงแห่งภูมิปัญญาของสังคมไทย เป็นโรงเรียนที่จัดการศึกษาสำหรับเยาวชนไทยให้เป็นผู้ที่พึ่งพาสติ-สัมปชัญญะของตน ในการสร้างองค์ความรู้ให้กับสังคมต่อไปในอนาคตได้

การพัฒนาารูปแบบการเรียนรู้(บุญเลี้ยง ทุมทอง:2556)

แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนารูปแบบการเรียนรู้อาศัยแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้องที่สำคัญอันประกอบด้วยการเรียนรู้เชิงรุก (Active Learning) การเรียนรู้จากการปฏิบัติ (Action Learning) การเรียนรู้แบบตกผลึก (Crystal-based Approach) และการสะท้อนคิด (Reflection) ซึ่งแต่ละแนวคิดมีสาระสำคัญดังนี้ (คงรัฐ นวลแปง,2554)

1. การเรียนรู้เชิงรุก (Active Learning)

การเรียนรู้เชิงรุก เป็นรูปแบบการเรียนรู้ที่ถูกนำมาใช้ตั้งแต่ครั้งสมัยกรีกโบราณ โดย โซเครตีส (Socrates) ที่ใช้หลักการสอนแบบซักถามนำ เน้นให้เรียนค้นพบคำตอบด้วยตนเองผ่านการปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้เรียนกับผู้เรียนและผู้เรียนกับผู้สอน และในเวลาต่อมามีนักศึกษามากมายที่ให้ความสำคัญและส่งเสริมการเรียนรู้เป็นผู้ลงมือกระทำ เช่น จอห์น ดิวอี้ (John Dewey) ที่กล่าวว่า ผู้เรียนจะต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในการเรียนรู้ด้วยความกระตือรือร้น เพื่อเกิดแนวคิดใหม่ๆ ประสบการณ์จะช่วยให้ผู้เรียนรู้เนื้อหาที่จำเป็น ส่งเสริมทักษะการคิดที่เป็น

นามธรรมและพัฒนาโครงสร้างสติปัญญาที่ซับซ้อน ส่วนเพียเจต์(Jean Piaget) เชื่อว่าเหตุผลนามธรรมพัฒนาจากการที่ผู้เรียนได้เรียนรู้อย่างกระตือรือร้น (Lorezen,2001)

หลักการของการเรียนรู้เชิงรุก

การเรียนรู้เชิงรุกต้องการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมและมีบทบาทในการเรียนรู้ของตนเองมากกว่าการรับความรู้มาใช้ โดยเป็นผู้รับเพียงฝ่ายเดียว การที่ผู้เรียนได้กระทำการสิ่งต่างๆ ด้วยตนเอง และนำไปสู่การคิดเกี่ยวกับสิ่งที่ตนกำลังทำอยู่นั้นเป็นการเรียนรู้ที่มีคุณค่า ทำทนายความรู้ความสามารถและความสนใจของผู้เรียน (Shenker : Goss : Bernstein,1996) การเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้ แสดงออกเกี่ยวกับการพูด การฟัง การอ่าน การเขียน และการสะท้อนคิดเป็นองค์ประกอบหลักที่สำคัญของการเรียนรู้เชิงรุก ซึ่งสอดคล้องกับหลักการของการเรียนรู้เชิงรุกนั้นประกอบด้วยลักษณะสำคัญดังนี้

1) เป็นการเรียนรู้ ที่ไม่ลดการถ่ายทอดความรู้ จากผู้สอนสู่ผู้เรียนให้ น้อยลง และพัฒนาทักษะให้ เกิดกับ ผู้เรียน

2) ผู้เรียนมีส่วนร่วมในชั้นเรียน โดยลงมือกระทำมากกว่านั่งฟังเพียงอย่างเดียว

3) ผู้เรียนมีส่วนร่วมในกิจกรรม เช่น อ่าน อภิปราย เขียน เป็นต้น

4) เน้นการสำรวจเจตคติและคุณค่าที่มีอยู่ในตัวผู้เรียน

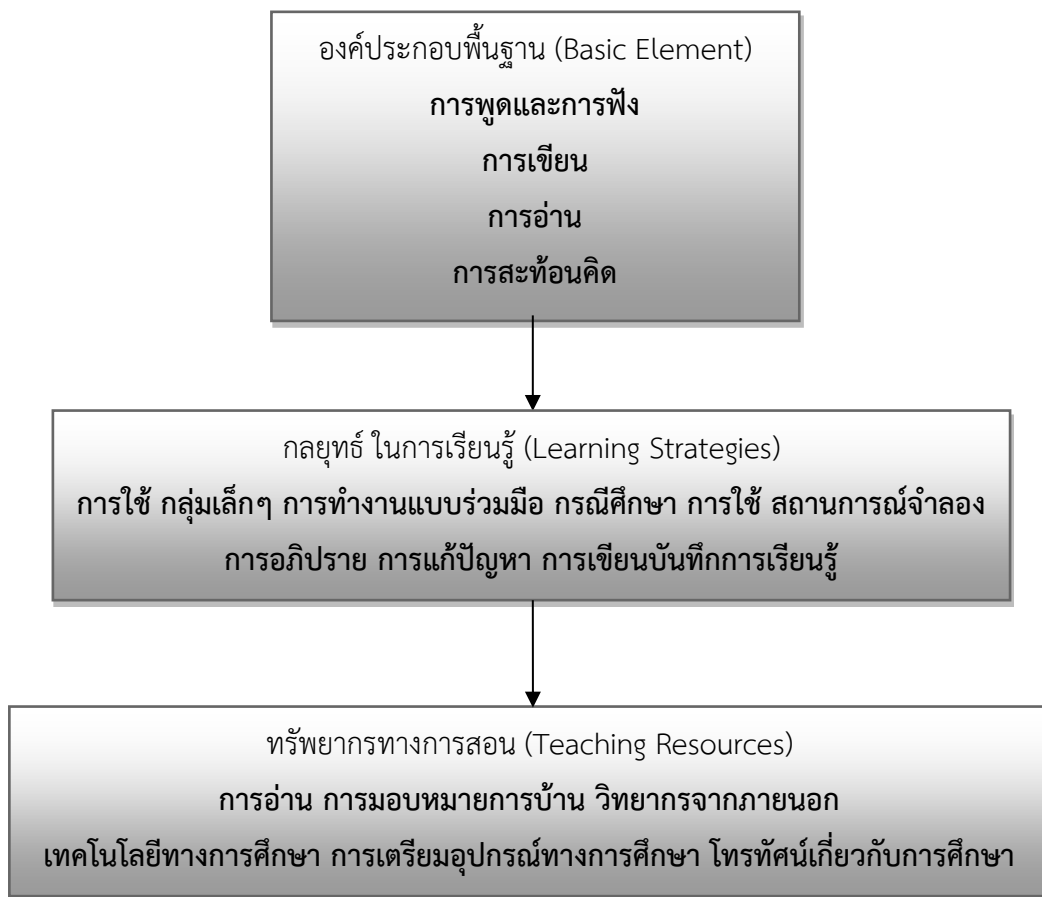
5) ผู้เรียนพัฒนาการคิดระดับสูงในการวิเคราะห์ สังเคราะห์ และประเมินผลการนำไปใช้

6) ผู้เรียนและผู้สอนรับข้อมูลป้อนกลับจากการสะท้อนความคิดได้ อย่างรวดเร็ว

นอกจากนี้ แบรินเดสและจินิกิส (Brandes : & Ginnis,1986) ได้กล่าวถึงการเรียนรู้เชิงรุก ในฐานะการเรียนรู้ที่เรียนเป็นสำคัญ และสรุปความแตกต่างระหว่างการเรียนรู้เชิงรุกกับการเรียนรู้ที่ผู้สอนเป็นศูนย์กลาง โดยผู้เรียนเป็นฝ่ายรับความรู้ฝ่ายเดียว (Passive Learning) ดังนี้

องค์ประกอบของการเรียนรู้เชิงรุก

เมเยอร์ และจอห์น (Meyers: & Jones,1993) ได้กล่าวไว้ว่าการเรียนรู้เชิงรุกประกอบไปด้วยองค์ประกอบที่สัมพันธ์กัน 3 องค์ประกอบได้แก่ องค์ประกอบพื้นฐาน (Basic Elements) กลยุทธ์ในการเรียนรู้ (Learning Strategies) และทรัพยากรทางการสอน (Teaching Resources) ซึ่งทั้ง 3 องค์ประกอบแสดงความสัมพันธ์กัน ดังภาพประกอบ

ภาพประกอบ โครงสร้างของการเรียนรู้เชิงรุก

ที่มา: Meyers,Chet:& Jones,Thomas B.(1993)

เมเยอร์ และจอห์น (Meyers:& Jones,1993) ได้ อธิบายว่าจากโครงสร้าง การเรียนรู้เชิงรุกองค์ประกอบพื้นฐาน ซึ่งได้แก่ การพูดและการฟัง การเขียน การอ่าน และการสะท้อนคิดถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญของการเรียนรู้เชิงรุก เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางปัญญาที่เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้สร้างความเข้าใจ ซักถาม และรวบรวมเพื่อสร้างเป็นความรู้ใหม่ส่วนกลยุทธ์ในการเรียนรู้ จะประสบความสำเร็จ องค์ประกอบที่เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้ เรียนรู้ และประยุกต์ใช้ ความรู้ ซึ่งกลยุทธ์ ในการเรียนรู้ จะประสบความสำเร็จ มากขึ้นถ้าได้ มี การใช้ ทรัพยากรทางการสอนซึ่ง เป็นองค์ ประกอบที่ 3 ควบคู่ไปด้วย

2. การเรียนรู้จากการปฏิบัติ (Action Learning)

ในการนำแนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้ จากการปฏิบัติ (Action Learning) มาเป็นแนวคิดพื้นฐานหนึ่ง ในการพัฒนารูปแบบการเรียนการสอน ซึ่งแนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้ จากการปฏิบัติ

รีวานซ์ (Revans,1982) นักวิชาการชาวอังกฤษเป็นผู้คิดริเริ่มในการนำการเรียนรู้ จากการปฏิบัติมาใช้ ในการปฏิบัติงาน ซึ่งเขาเสนอว่าการเรียนรู้ จากการปฏิบัติงานเป็นวิธีการที่ดีที่สุดในการพัฒนาการจัดการและพัฒนาองค์กร

องค์ประกอบของการเรียนรู้จากการปฏิบัติ

มาร์ควอร์ต (Marquardt,2007) ได้ กล่าวไว้ ว่าจากประสบการณ์และผลจากการวิจัยในช่วงเวลา 10 ปี ที่ผ่านมามีทำให้ เขาได้ ค้นพบว่าการเรียนรู้ จากการปฏิบัติจะมีประสิทธิภาพสูงสุดต้องประกอบไปด้วย 6 องค์ประกอบที่สำคัญ ดังนี้

1) ปัญหา (Problem) หมายถึง ประเด็น โครงการ ข้อสงสัย งานหรือภาระหน้าที่ที่มีความสำคัญที่บุคคล ทีม หรือองค์กรต้องร่วมกันรับผิดชอบ ซึ่งประเด็นเหล่านี้ก่อให้เกิดโอกาสในการเรียนรู้ร่วมกัน ก่อให้เกิดการสร้างความรู้ และพัฒนาทักษะทั้งของตนเอง ทีมและองค์กร

2) กลุ่มหรือทีมของการเรียนรู้ จากการปฏิบัติ (Action learning group of team) แก่นที่สำคัญของการเรียนรู้ จากการปฏิบัติคือ กลุ่มในการเรียนรู้ จากการปฏิบัติ ซึ่งประกอบด้วยสมาชิก 4-8 คน โดยสมาชิกแต่ละคนสนใจในปัญหาหรือประเด็นเดียวกัน ทั้งนี้สมาชิกในกลุ่มควรมีพื้นฐานความรู้หรือประสบการณ์ที่ต่างกัน เพื่อก่อให้เกิดมุมมองในการแก้ ปัญหาที่หลากหลายและแปลกใหม่

3) กระบวนการ (Process) จุดเน้นของการเรียนรู้ จากการปฏิบัติอยู่ที่การตั้งคำถามและการสะท้อนคิด โดยเน้นที่การตั้งคำถามที่ถูกต้องมากกว่าคำตอบที่ถูกต้อง เนื่องจากคำถามก่อให้เกิดการสนทนาและเปลี่ยนภายในกลุ่ม กระบวนการของการเรียนรู้จากการปฏิบัติเริ่มจากการตั้งคำถามเพื่อสร้างความชัดเจนของปัญหา จากนั้นจึงนำไปสู่การสะท้อนคิดและการระบุแนวทางที่เป็นไปได้ ในการแก้ปัญหา และสุดท้ายคือการลงมือปฏิบัติ

4) ลงมือปฏิบัติ (Take Action) การเรียนรู้ที่แท้ จริงจะไม่เกิดขึ้นจนกว่าจะได้ ลงมือปฏิบัติ

5) พันธะสัญญาที่จะเรียนรู้ (Commitment to Learning) ในกระบวนการของการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง การเรียนรู้ มีความสำคัญเท่ากับการลงมือปฏิบัติ ดังนั้นความต่อเนื่องในการค้นหาข้อมูล การสะท้อนผลการเรียนรู้ การวางแผนปฏิบัติจริงและความพยายามในการประเมินผล

6) ผู้ช่วยในการเรียนรู้จากการปฏิบัติ (Action Learning Coach) บทบาทในการจัดโครงสร้าง และออกแบบการประชุมกลุ่ม การตั้งคำถาม และการสะท้อนคิด ผู้ช่วยในการเรียนรู้จากการปฏิบัติจะช่วยสมาชิกสะท้อนสิ่งที่ ได้ รับจากการสื่อสารภายในกลุ่ม ช่วยวางแผนการทำงานร่วมกันรวมทั้งชี้ให้เห็น ถึงสิ่งที่ต้องมุ่งไปให้สำเร็จเมื่อพบอุปสรรค ถือได้ว่าเป็นผู้ที่มีความสำคัญสำหรับกลุ่ม เนื่องจากเป็นผู้ที่คอยส่งเสริมให้กลุ่มตั้งคำถามในประเด็นหรือมุมมองที่สำคัญ และกระตุ้นให้เกิดการสะท้อนคิดภายในกลุ่ม

3. การเรียนการสอนแบบตกผลึก (Crystal-based Approach)

การเรียนรู้แบบตถกถิพัฒน์ขึ้นจากการบูรณาการแนวคิดทางการศึกษา 4 แนวคิดเข้าด้วยกัน ก่อให้เกิดรูปแบบการเรียนการสอนแบบตถกถิที่มีขั้นตอนชัดเจน เพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินการสอนในชั้นเรียนได้ ดังนี้ (ไพฑูริย์ สีนลารัตน์ และคณะ, 2550)

1) การเรียนรู้แบบกำกับตนเองเป็นการเรียนรู้ ที่มีจุดเริ่มต้นจากแรงจูงใจที่เกิดขึ้นในตัวผู้เรียน เป็นการเรียนรู้ ที่ผู้เรียนมุ่งหวังจะศึกษาในประเด็นที่ตนสนใจใฝ่รู้ โดยมีการกำหนดเป้าหมาย วางแผน ติดตามและประเมินผลการเรียนรู้ อย่างเป็นระบบด้วยตนเอง ส่งผลให้ผู้เรียนเกิดความกระตือรือร้น และรู้จักรับผิดชอบในการเรียนรู้ของตน

2) การเรียนรู้ แบบนำตนเอง เป็นการเรียนรู้ที่ผู้เรียนวางแผนการเรียนรู้ด้วยตนเอง โดยมีการตั้งเป้าหมาย เลือกวิธีการเรียนรู้ แสวงหาข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล และประเมินผลการเรียนรู้ของตนเอง ทั้งนี้ผู้สอนมีหน้าที่ในการให้คำปรึกษาและจัดเตรียมแหล่งข้อมูลที่เอื้อให้เกิดประโยชน์ต่อการเรียนรู้

3) การเรียนรู้ แบบร่วมมือ เป็นการเรียนรู้ที่ผู้เรียนตั้งแต่ 4 คนขึ้นไป ร่วมทำกิจกรรมกลุ่ม โดยแต่ละคนมีบทบาทที่ชัดเจน และมีความมุ่งมั่นที่จะทำงานร่วมกัน ทั้งนี้สมาชิกในกลุ่มอาจมีระดับสติปัญญา ความสนใจ หรือเพศที่ต่างกัน การจัดการเรียนรู้แบบร่วมมือนี้เชื่อว่าจะทำให้ผู้เรียนได้เรียนรู้วิธีการทำงานร่วมกัน มีการพัฒนาสัมพันธภาพที่ดีระหว่างสมาชิก ส่งเสริมให้ สมาชิกเรียนรู้ที่จะเปิดใจรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น และพร้อมที่จะสนับสนุนและให้กำลังใจแก่กัน นอกจากนี้การทำงานกลุ่มยังเอื้อให้ สมาชิกเห็นความสำคัญของแต่ละคน เพราะเชื่อว่าทุกคนเป็นส่วนหนึ่งของความสำเร็จ

4) การเรียนรู้ แบบร่วมแรงร่วมพลัง เป็นการเรียนรู้ ที่มีผู้เรียนตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป ร่วมกันศึกษาในเรื่องที่สมาชิกในกลุ่มให้ ความสนใจ เป็นการเรียนแบบช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

รูปแบบการเรียนการสอนแบบตถกถิ

ภายใต้ กรอบหลักการ วัตถุประสงค์หลักของรูปแบบการเรียนการสอนแบบตถกถิคือมุ่งพัฒนาให้บุคคลเป็นผู้รู้ทันโลกเป็นหลัก โดยให้เป็นผู้มีความรู้เป็นอย่างดี พร้อมทั้งได้ฝึกทักษะการนำความรู้ไปใช้ให้เกิดลักษณะเรียนรู้ ชำนาญ เชี่ยวชาญปฏิบัติ สามารถนำความรู้ไปใช้ รวมพลังสร้างสรรค์สังคม และเป็นผู้ตระหนักในคุณค่าของอัตลักษณ์ไทย

4. การสะท้อนคิด (Reflection)

แนวคิดเกี่ยวกับการสะท้อนคิดถูกนำเสนอ โดยจอห์น ดิวอี้ (John Dewey) ในปี ค.ศ.1933 เขาได้กล่าวถึงกรอบแนวคิดเกี่ยวกับการสะท้อนคิดไว้ในหนังสือ How we think ว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ เพื่อพัฒนาประสิทธิภาพในการทำงาน และเมื่อนำแนวคิดนี้มาใช้ ในทางการศึกษาการสะท้อนคิดก็จะเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการใช้ ความคิดพินิจพิจารณา ใคร่ครวญ ไตร่ตรองในการจัดการเรียนรู้อย่างรอบคอบ ได้แก่ การกำหนดจุดมุ่งหมายของการจัดการเรียนรู้ การเลือกรูปแบบหรือเทคนิคการจัดการเรียนรู้ รูปแบบการวัดและประเมินผล การเรียนรู้ ตลอดจนการสะท้อนผลของการจัดการเรียนรู้ของผู้สอนและผลการเรียนของผู้เรียน

กิจกรรมสะท้อนคิด สามารถทำได้ทั้งเป็นการสะท้อนคิดรายบุคคล (Individual Reflection) การสะท้อนคิดเป็นคู่ (Reflection with partners) การสะท้อนคิดเป็นกลุ่มหรือทีมเล็กๆ (Reflection in small groups and teams) (York-Barr : et al : 2001) โดยเทคนิคหรือกลยุทธ์ที่นำมาใช้ในการส่งเสริมการสะท้อนคิดสามารถดำเนินการได้หลายวิธี เช่น การเขียนบันทึกการเรียนรู้ (Journal Writing) กิจกรรมสนทนาสนทนา(Dialogue) การเขียนแผนผังการสะท้อนคิด (Reflection Mapping) การสนทนาโต๊ะกลม ((Reflection Roundtables) การใช้บัตรคำ (Talking Cards) กิจกรรมหมวกใบ (Six Hats) การทำแฟ้มสะสมงาน (Portfolio) (York-Barr : et al.,2001) ซึ่งการใช้กิจกรรมการสะท้อนคิดทั้งที่เป็นรายบุคคลและเป็นกลุ่ม โดยเทคนิคที่นำมาใช้ในกระบวนการสะท้อนคิด ได้แก่ การเขียนบันทึกการเรียนรู้ และกิจกรรมสนทนาสนทนา

การเขียนบันทึกการเรียนรู้ เป็นเครื่องมือที่ช่วยให้ ผู้เรียนได้วิเคราะห์และสะท้อนผลการเรียนรู้ของตนเอง ช่วยให้ผู้เรียนได้ เรียนรู้เกี่ยวกับอะไรบ้าง ไม่รู้เกี่ยวกับอะไรบ้าง ค้นพบปัญหาเพื่อความรู้ และความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งที่ได้รู้และประสบการณ์ เดิมค้นพบปัญหาเพื่อเชื่อมโยงความรู้ และความสัมพันธ์ ระหว่างสิ่งที่ได้รู้และประสบการณ์เดิม ซึ่งจะช่วยให้ผู้เรียนได้เข้าใจในสิ่งทั้งอีกทั้งช่วยให้ครูได้รับรู้เกี่ยวกับการเรียนรู้และเจตคติของการเขียนบันทึกการเรียนรู้เป็นการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้เขียนสะท้อนเกี่ยวกับประสบการณ์ หรือสิ่งที่ได้เรียนรู้ทั้งในด้านเนื้อหาความรู้สึกรู้สึกต่อการเรียน ข้อสงสัยหรือคำถาม โดยเขียนสามารถได้อย่างอิสระและใช้ภาษาของตนเองทำให้สามารถตรวจสอบความเข้าใจของตนเองต่อการเรียนรู้ได้

หลักไตรสิกขา

ไตรสิกขา หมายถึง การพัฒนามนุษย์ให้ดำเนินชีวิตดีงามถูกต้อง ทำให้มีวิถีชีวิตที่เป็นมรรค เป็นทางดำเนินชีวิตหรือวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงามของมนุษย์ ต้องเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนาตนเอง เริ่มจากการรักษาศีล เพื่อขัดเกลาพฤติกรรมและการดำเนินชีวิตของตนเองให้บริสุทธิ์ 1. ศีล ได้แก่ การเว้นชั่ว ประพฤติดี ปฏิบัติเพื่อความปกติสงบเรียบร้อยไม่ทำให้นตนเองและผู้อื่นเดือดร้อน ข้อปฏิบัติเหล่านี้เรียกว่า ศีลสิกขา แปลว่า สิ่งที่ควรศึกษาอบรม เป็นขั้นศีล 2. สมาธิ ได้แก่ การฝึกฝนหรืออบรมจิตใจให้เหมาะสม ตั้งมั่นในลักษณะที่พร้อมจะปฏิบัติงานคือ พิจารณาความเป็นจริง เพื่อเป็นพื้นฐานของการเจริญปัญญา การฝึกบังคับจิตใจให้ตั้งมั่นโดยระลึกรู้ตัวทั่วพร้อม 3. ปัญญา ได้แก่ การฝึกฝนอบรมในการพิจารณาสิ่งทั้งปวงให้เกิดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องตามความเป็นจริง หมายถึง การฝึกฝนอบรมจนเกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสิ่งทั้งปวงถึงกับเกิดความสดสังเวชเบื่อหน่ายในสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาได้จริงๆ

ไตรสิกขา ข้อที่จะต้องศึกษา,ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษาคือฝึกหัดอบรม กาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน (Sikkhà: The Threefold Learning; The Threefold Training) มี 3 คือ

- 1) อธิศีลสิกขา (สิกขาคือศีลอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง (Adhisāla-sikkhā: Training in Higher Morality) (ศีล)
- 2) อธิจิตตสิกขา (สิกขาคือจิตอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรมเช่นสมาธิอย่างสูง (Adhicitta-sikkhā: Training in Higher Mentality) (สมาธิ)
- 3) อธิปัญญาสิกขา (สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง (Adhipaṅkā-sikkhā: Training in Higher Wisdom) (ปัญญา)

เรียกง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา (Morality Concentration and Wisdom)(พระพรหมคุณาภรณ์:2551) มีนักวิชาการได้กล่าวถึงไตรสิกขาว่า หมายถึง การศึกษาสามประการตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา พระเทพโสมภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ได้กล่าวถึงความสำคัญของไตรสิกขาหรือ (การศึกษา) ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนามนุษย์ที่สมบูรณ์ตามหลักพระพุทธศาสนาไว้ว่า การศึกษา หมายถึง การเรียนรู้เพื่อเป็นมนุษย์ที่เต็มบริบูรณ์ เพราะได้รับการพัฒนาทั้งทางกายและทางจิตใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีจิตใจที่เปี่ยมด้วยปัญญา จึงเป็นอิสระหลุดพ้นจากการบีบคั้นของอำนาจกิเลสตัณหาดังคำกล่าวที่ว่า “ทุกข์มีเพราะยึด ทุกยึดเพราะอยาก ทุกข์มากเพราะพลอย ทุกข์น้อยเพราะหยุด ทุกข์หลุดเพราะปล่อย” เมื่อปล่อยวางแล้วย่อมหลุดพ้นทุกข์ และพบความสุขสงบคือสันติ ดังนั้นมนุษย์ที่สมบูรณ์ในพระพุทธศาสนาจึงหมายถึงผู้บรรลุวิมุตติ คือเป็นอิสระหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงเพราะ ฉะนั้น วิมุตติจึงเป็นเป้าหมายของการศึกษาตามหลักไตรสิกขาตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “สมาธิที่มีศีลอบรมแล้วย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก ปัญญาที่มีสมาธิอบรมแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตที่มีปัญญาอบรมแล้วย่อมหลุดพ้นจากอาสวะโดยชอบ” ความหลุดพ้นนี้คือวิมุตติซึ่งเป็นบรมสันติ เมื่อคนเราบรรลุถึงวิมุตติแล้วถือว่าเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เรียกว่า พระอเสขะ หมายถึงผู้จบการศึกษาสูงสุดในพระพุทธศาสนา(พระเทพโสมภณ:2546)

การศึกษาเป็นเครื่องมือในการพัฒนาคน นักวิชาการได้ให้ทรรศนะเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า เราจะต้องเห็นตรงกันก่อนว่า คนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา นั่นคือ คนเป็นตัวตั้งของการพัฒนาทั้งหลายคนที่ได้รับการพัฒนาดีแล้วจะบรรลุถึงสภาวะที่เรียกว่ามนุษย์ที่สมบูรณ์ เมื่อคนชนิดนั้นไปอยู่จุดใดของสังคม เขาก็มีส่วนให้จุดนั้นพัฒนาไปด้วย กล่าวคือมนุษย์ที่สมบูรณ์จะช่วยพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ศาสนา และวัฒนธรรมต่อไป

แนวคิดหลักไตรสิกขา ตามหลักพุทธการบริหารการศึกษา วิธีคิดแบบนี้มีส่วนประกอบที่สำคัญ 3 ประการ ได้แก่

- 1) สร้างปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ คือ ทรัพยากรทางการบริหารทุกๆ ด้านและสร้างสัมมาทิฐิให้เกิดขึ้นก่อน
- 2) กระบวนการฝึกตามหลักของไตรสิกขา คือ การเรียนการสอนโดยใช้ไตรสิกขา การสร้างบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ที่เป็นกัลยาณมิตร มีกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน
- 3) วัดและประเมินผลการใช้หลักไตรสิกขาในการบริหารจัดการศึกษา เพื่อศึกษาผลที่เกิดขึ้นกับตัวผู้เรียน และศึกษาผลที่เกิดขึ้นกับชุมชนไปด้วยพร้อมกัน

ไตรสิกขากับการพัฒนาทักษะการเรียนรู้ได้อย่างไร?

การนำเอาหลักไตรสิกขาในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาไปใช้ดำเนินการจัดการศึกษาในรูปแบบการพัฒนาทักษะการเรียนรู้ ซึ่งหมายถึงโรงเรียนระบบปกติทั่วไปแต่นำหลักธรรมของพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในการบริหารและพัฒนาผู้เรียนโดยรวมของสถานศึกษา เน้นกรอบพัฒนาตามหลักไตรสิกขาอย่างบูรณาการ เพื่อให้ผู้เรียนได้เรียนรู้และพัฒนาชีวิตโดยผ่านกระบวนการทางวัฒนธรรม แสวงหาปัญญาและมีเมตตาเป็นฐานในการดำเนินชีวิต โรงเรียนวิถิพุทธจึงเป็นโรงเรียนที่นำวิถีวัฒนธรรมของชาวไทยส่วนใหญ่แต่เดิมมาใช้ โดยมุ่งเน้นให้ผู้เรียนเข้าใจชีวิตอย่างแท้จริงและสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสมโดยอาศัยระบบการศึกษาตามหลักไตรสิกขามาใช้ในการฝึกอบรมให้ครอบคลุมการดำเนินชีวิตทุกด้าน หลักการนำรูปแบบไตรสิกขาไปใช้ในการบริหารการศึกษาหลักการจัดตั้งต่อไปนี้

1) สร้างปัจจัยแห่งสัมมาทิฐิ คือ ทรัพยากรทางการบริหารต่างๆ ด้าน เช่น ระบบบริหาร อาคารและสถานที่ หลักสูตร สื่อและแหล่งการเรียนรู้ อุปกรณ์การศึกษา สาธารณูปโภคพื้นฐานและสวัสดิการ บุคลากรและผู้เกี่ยวข้อง งบประมาณ เป็นต้นให้มีความพร้อมที่จะใช้การได้อย่างเต็มศักยภาพในทุกด้าน พร้อมทั้งทำความเข้าใจกระบวนการดำเนินงานในทุกขั้นตอนอย่างถูกต้องจนเกิดเป็นสัมมาทิฐิ คือ เป็นความเห็นที่ถูกต้อง

2) กระบวนการฝึกตามหลักของไตรสิกขา คือ การเรียนการสอนโดยใช้ไตรสิกขา การสร้างบรรยากาศและปฏิสัมพันธ์ที่เป็นกัลยาณมิตร มีกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน

3) วัดและประเมินผลการใช้ไตรสิกขาในการบริหารจัดการศึกษา คือ ผลที่เกิดกับตัวผู้เรียน เช่น ผู้เรียนได้มีการพัฒนาทางด้านกาย ทางด้านศีล ทางด้านจิตใจ ทางด้านปัญญามากน้อยเพียงใด และผลที่เกิดขึ้นกับชุมชน เช่น โรงเรียนได้รับความไว้วางใจ เชื่อมมั่น ศรัทธา และได้รับความร่วมมือจากชุมชนวัดในชุมชนได้ศาสนทายาทเป็นกำลังส่งเสริมพระพุทธศาสนาเพิ่มมากขึ้นครอบคลุมในชุม มีสมาชิกที่เป็นคนดีไม่ยุ่งเกี่ยวกับอบายมุขไว้ช่วยเหลือครอบครัวและช่วยในการพัฒนาชุมชนเพิ่มมากขึ้น

สรุป

หลักไตรสิกขากับการพัฒนาทักษะการเรียนรู้ ตถาคตโพธิสัทธา เราเชื่อมั่นในพระพุทธเจ้าผู้เป็นพระอรหันต์ (หมดกิเลส) ผู้ตรัสรู้ชอบเอง (สัมมาสัมพุทธ) ผู้ถึงพร้อมวิชาและจรณะ (วิชาจรณสัมปันโน) ผู้ดำเนินไปด้วยดี (สุโคโต) ผู้รู้แจ้งโลก (โลกวิทู) ที่ทรงสั่งสอนมนุษย์ให้ประพฤติปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา แล้วจะเป็นผู้มีกาย วาจา สังคม อาชีพ จิตใจ และปัญญาที่ดี โดยจะได้รับประโยชน์ทั้งตนเองและผู้อื่น ทั้งในปัจจุบันและอนาคต ทำให้

กระบวนการพัฒนามนุษย์ให้มีความสมบูรณ์ทั้งกาย วาจา สังคม อาชีพการงาน จิตใจ และปัญญา เพื่อยังประโยชน์ตน สังคม ประเทศชาติ ให้ถึงพร้อม และสามารถการเรียนรู้เรื่องใดๆ ถ้าผู้เรียนถึงพร้อมด้วยเครื่องมือ

ตามหลักไตรสิกขา ย่อมทำให้จะเรียนรู้ขึ้นสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ความรู้ (ปัญญา) ความรู้ หรือ ปัญญา ตามหลักไตรสิกขา แบ่งเป็นประเภทใหญ่ๆ 2 อย่าง ได้แก่ โลเกียปัญญา (วิชาชีพ) ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับการดำเนินชีวิต อาชีพ การงาน สังคม และวิชาการต่างๆ ทางโลกโลกุตตรปัญญา (วิชาชีวิต) ความรู้เกี่ยวกับ ความจริงของชีวิตอย่างสมบูรณ์ พอสรุปได้ดังนี้

1. รู้จักเลือกหาแหล่งความรู้และแบบอย่างที่ดี ได้แก่ การรู้จักใช้สติปัญญาในการวิเคราะห์ พิจารณาในการเลือก เริ่มจากการเลือกคบคนดี เลือกตัวแบบที่ดี เลือกบริโภคสื่อและข่าวสารข้อมูลที่มีคุณค่า เรียกว่า ความมีกัลยาณมิตร (กัลยาณมิตรตา)
2. รู้จักจัดระเบียบชีวิต มีการวางแผนและจัดการกิจการงานต่างๆ อย่างมีระบบระเบียบ เรียกว่า ถึงพร้อมด้วยศีล (ศีลสัมปทา)
3. ถึงพร้อมด้วยแรงจูงใจให้สร้างสรรค์ มีความสนใจ มีความพึงพอใจ มีความต้องการจะสร้างสรรค์กิจการงานใหม่ๆ ที่เป็นความดีงามและมีประโยชน์ เรียกว่า ถึงพร้อมด้วยฉันทะ (ฉันทสัมปทา)
4. มีความมุ่งมั่นพัฒนาตนให้เต็มศักยภาพ ผู้มีความเชื่อในตนว่าสามารถจะพัฒนาได้ จะมีความองอาจถึงที่สุดแห่งความสามารถของตน เรียกว่า ทำให้ตนให้ถึงพร้อม (อัตตสัมปทา)
5. ปรับเจตคติและค่านิยมให้เหมาะสมกับการดำเนินชีวิตที่ดีงาม เอื้อต่อการเรียนรู้ ทำให้สติปัญญาออกงานขึ้น เรียกว่า กระทำความเห็นความเข้าใจให้ถึงพร้อม (ทัญญูสัมปทา)
6. การมีสติ ระวังหรือรู้ทัน ตื่นตัวตลอดเวลา หมายถึง การมีจิตสำนึกแห่งความไม่ประมาท เข้าใจการเปลี่ยนแปลงของชีวิตและสภาพแวดล้อม เห็นคุณค่าของเวลาและใช้เวลาอย่างคุ้มค่า เรียกว่า ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท (อัปปมาทสัมปทา)
7. รู้จักแก้ปัญหาและพึ่งตนเอง จัดการแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบ มีความคิดพิจารณาตามเหตุปัจจัยด้วยตนเอง เรียกการคิดแบบนี้ว่า โยนิโสมนสิการ (โยนิโสมนสิการสัมปทา)

บรรณานุกรม

- พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตฺโต).(2556). **ปรัชญาการศึกษาของไทย ภาคพุทธ : แกนนำการศึกษา.**(พิมพ์เผยแพร่เป็นธรรมทาน โดยไม่มีค่าลิขสิทธิ์).พิมพ์ครั้งแรก พฤษภาคม 2556
- เลขาธิการสภาการศึกษา.(2557).สำนักงาน.การประชุมทางวิชาการ ครั้งที่ 2 ประจำปี 2557
- “มาตรฐานการศึกษาเพื่อพัฒนาคนตลอดช่วงชีวิตในโลกศตวรรษที่ 21”.**กรุงเทพฯ: เลขาธิการสภาการศึกษา.
- บุญเลี้ยง ทุมทอง.(2556). **ทฤษฎีและการพัฒนารูปแบบการจัดการเรียนรู้** ,พิมพ์ครั้งที่ 2.กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์ พรินติ้ง ไทย แพลตอรี.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต).(2553). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 17. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต).(2546). **ทิศทางการศึกษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 2.กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546.